

QARAQAQALPAQ ÍRÍMLARÍNDÁ ÁKE KONCEPTININÍŇ BILDIRILIWÍ

Kurbanbaeva Dilafruz Muxanovna,
*assistent oqitirwshısı, Inglis tili hám ádebiyatı kafedrası,
NMPI, Ózbekistan, Nókis*

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq tili ırım túsiniklerinde “er adam” konceptiniń qollanıwı hám turli usıldaǵı tekstlerde sáwleleniwı kórsetilgen. Qaraqalpaq ırımlarında “er adam” konceptiniń hár túrli konceptlerde analizlewı berilgen.

Gilt sózler: antropocentrizm, koncept, konseptosfera, kontekst, leksema, ırım, er adam.

Zamanagóy duniya til biliminde turlishelike lingvomadeniyatlar arasında xabardıń jetkeriw formaların lingvomadeniy baǵdarlarda anıqlawǵa qaratilǵan baǵdarlar jetekshi orınǵa kóterilmekte. Sonıń menen birge, insan faktori házirgi waqıtta álemdi biliwde anlawda áhmiyetli bolıp esaplanadı. Sonlıqtan, antropocentrizm tildiń mazmunına tiyisli hádiyselerge tiykarlangan.

Bugingi kúnde dúnya til biliminde insan obrazınıń álem kartinasında ayrıqsha bólimi sıpatında sáwleleniwın támiyinlewshi birliklerdi sistemalı rawishte kategoriyalı semantikalıq izertlew usılları, “man” “Er adam” konseptosferasınıń turli usıldaǵı tekstlerde sáwleleniw kólemi, olardıń ayrıqsha mádeniy konceptler ortasında salıstırmalı izertlew alıp barılmaqta.[2;5]

Insan fenomeni hár qanday pánde ózine tán baǵdarlarda úyreniledi. Konseptosferanıń analizi mádeniy qadriyatları úyreniw hám salıstırıwǵa járdem beredi. Sonıń menen birge, qaraqalpaq ırımlarında “er adam” konceptiniń hár túrli konceptlerde kórip analizlewge boladı. [2;5]

Mısal etip keltiretuǵın bolsaq, diniy isenimlerde baylanıslı ırımlarda keltisek “úydi jeti jasar ul turǵanda jetpis jasar kempir quran ayat oqımaydı” degen ırım bar. Bul ırımda er adamanıń jas bolıwına qaramastan názeri, jolı úlken ekenligin anlawǵa boladı.

Jane bir ırımda xalqımız hár bir jinistıń kasiptiń tabınıwshı pirleri bar dep sanap solarǵa sıyınǵan. Mısalı, er adamlar jaqsı niyet penen bir nársege kiriser aldında Ya piyrim, Shaximardan dese, hayal qızlar Ya piyrim Biypatpa dep baslaydı. Xalıq

Suwdiń piri -Sulayman

Balıqshı piri- Mardan ata

Maldıń piri Zańgi baba

Qoydın piri -Shopan ata

Tuyeniń piri -Woysıl qara

Jılqın piri -Jılqıshı ata

Temirdiń piri- Dawıt ata

Shıǵırdıń piri -Láylej baba

Qobızdıń piri- Qorqıt ata

Bazardıń piri_ Baxawatdiyın ata hám t.b solarga sıyınadı.

Bul ırımlarda bul pirlerge isenip jumısların baslaǵan. Bul kontekstte “Áke” lekseması pir,baba,ata leklemaları menen qollanılǵan. [1;24]

Jane bir kontekstte eriniń ashıw ızasına kóngen, til qayıрмаǵan hayalǵa o dúnya dozaq otı haram delingen. Bunda erkek adam leksemasın eri dep keltirgen.

Balanı súnnet ettiriw –ata- ananın parızı. Bala taq jasında súnnet etiliwi tiyis dep esaplanadı. Bunda jas er adamdı bala lekseması menen keltirip ótken.

Qaraqalpaq ırımlarınıń haywan qus hám jánliklerge tiyisli boliminen de bir qatar mısallardı keltirip ótsek boladı. Mısalı: Iytıń tilegi jaqsı boladı: “Usı úydiń on balası bolǵay, esh bolmasa solardıń qolındaǵı nandı qaǵıp alıp jesem de kúnimdi kórer edim,- deydi. Bunda “er adam” bala lekseması menen berilgen. Jáne bir ırımda pıshıqtıń tilegi jaman boladı: “Bul úyde kempir menen ǵarrı qalǵay, birewiniń oń kózi, ekinshisiniń shep kózi shıqqay. Birewiniń oń jaǵınan birewininiń shep jaǵınan barıp jer edim. Bul ǵápte er adam ǵarrı lekseması menen keltirilgen.

Keyingi mısalda “tawıqtın moynın jese er bala úylenbey qaladı” degen ırımda er adam er bala lekseması menen berilgen. Er jetken er adamdı názerde tutılǵan. [1;34]

Tártip tárbiyaǵa baylanıslı bólimindegi ırımlardan mısallar keltirsek: Bala joq gezde besikti shayqasań, balanıń qulaǵı aǵadı. Bul mısalda bala er bala hám

qız bala názerde tutilgan. Tisi shıqqan bala jónsiz jılay berse, ayaq kiyimniñ ultanı menen awzına áste uriw tiyis. Sonda kiyatırğan baxıtsızlıqtıñ aldı alınadı.” degen ırımda bala lekseması ulıwma jas er yamasa qız balanı názerde tutqan.

Er adam túnde suwğa barganda suw almastan burnı:

Suwdın piri Sulayman,

“Sennen bir quman (shelek) suw sorayman” dep ótingeni durıs. Bul mısaldı analizlep qaraytuğın bolsaq, er adam ulıwmalıq erkek, bala, kisi manisinde berilgen hám “pir” leksemasında “er adamgada” “hayal” adamgada tiyisli bolıp esaplanadı. Bul kontekstte tiykarınan, er adamlar qollanılatuğın leksema manisinde berilgen. [1;34]

Qaraqalpaq ırımlarınıñ úrip-adet dástúrler bóliminde berilgen bir qatar ırımlardı analizlep kórsek “Adam qaytı bolsa, onıñ jasalma (altın hám t.b) tisi bolsa tisti alıp jerlew kerek degen ırım keltirilgen. Bul kontekstte adam lekseması ulıwmalıq manisinde erkek adamğa da hayal adamğa da tiyisli ulıwmalıq adamzat manisinde berilgen.

Balanıñ qırqındağı juwındırğan suwın ayaq baspaytuğın jerge tógiw kerek. Máselen, tandır ishine t.b bul keltirilgen mısalda bala lekseması ulıwmalıq manisinde berilgen bolıp qız balağa da jas er balağa da tiyisli bolğan sema bolıp tabıladı. Ekinshi bir mısalda “Birinshi perzentti birewdiñ eteginde salıwğa(beriwge) bolmaydı. Bunda perzent seması ulıwmalıq mañiste er balağa da qız balağa da tiyisli leksema bolıp esaplanadı. [1;36]

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tili ırım túsineklerinde “er adam” konceptiniñ er bala, perzent, bala, kisi, pir, garrı, jas bala hám basqa da kóplegen semaları menen berilgenin kóriwge boladı.

Paydalanğan adabiyatlar

1. Abdiev.A Qaraqalpaq ırımları.- Nókis.2014-jil 34-44
2. Kidirbaeva.G.K “Man” “Adam” konceptosferası birliklarining lingvomadamiy va lingvkognitiv xususiyatlari (ingliz va qaroqalpoq misollarida) fil.fanl.buyicha.falsafa.doktori avtoreferati. -Toshkent, 2017.